

ЧОРНОГОРА В ІСТОРІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (ЗА АЛ-МАС'УДІ Х СТ.)

Я так далеко заходив на Схід,
що цілком забував про Захід!

Я настільки заглиблювався в країни Заходу,
що навіть забував називу Сходу.

Ал-Мас'уді

Карпати, і зокрема Чорногора, які розміщені у географічному центрі Європи, свою чудовою природою, незліченними багатствами, історичними пам'ятками, своєрідними рисами в побуті й культурі населення, приваблюють і вчених-дослідників, і численних мандрівників-туристів.

На початку 2002 року в Яремчі за ініціативою Ради з туризму Карпатського регіону відбулася наукова нарада. На ній було прийнято рішення про звернення групи вчених з країн Центральної Європи до президентів України та Польщі з проханням підтримати відновлення роботи астрономічної, відомої у минулому астрономічно-метеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван (Чорна Гора). Згідно з проектом відбудована обсерваторія працюватиме як науково-дослідний центр і як туристично-рекреаційний комплекс. У зв'язку з цим постає необхідність нагадати, що це унікальне місце Карпат має й надзвичайно цікаву давню історію. А саме, за ал-Мас'уді, визначним арабським ученим-енциклопедистом, мандрівником і картографом Х ст., якого ще називають “арабським Геродотом”, на “Чорній горі” знаходився язичницький “храм, побудований одним з царів слов'ян”¹. Це була, очевидно, одна з найбільших святынь слов'янського

світу – “слов'янський Олімп” (за С. Пушком). У відомому творі ал-Мас'уді “Промивальні золота і рудники коштовних металів” (мурадж аз захаб ва ма'адін ал-джавахір), написаному сто років раніше укладення “Повісті минулих літ”, є цікавий розділ “Повідомлення про будівлі, які шанують слов'яни”². Через, здавалось би, надмірну фантастичність, він довго не викликав достатнього зацікавлення у вчених-славістів³. Історики-традиціоналісти взагалі часто легковажать міфічними, символічними аспектами давніх описів, забуваючи, що тогочасні автори завжди були схильні поєднувати об'єктивне і суб'єктивне, легенду і дійсність, точність і приблизність. Все ж треба сказати, що вчені XIX ст. частіше посилались на ці повідомлення, а

Обсерваторія на Чорній Горі
(г. Піп Іван)

Я.Ф. Головацький і А.С. Фомінчин навіть співставляли Чорну гору ал-Мас'уді з Чорногорою в Карпатах⁴. У 70-х роках ХХ ст. відомі російські сходознавці А.П. Ковалевський, а згодом В.М. Бейліс знову “переклали” цей напівзабутій твір і вказали на можливість реального існування описаних ал-Мас'уді культових язичницьких будівель давніх слов'ян⁵. Ось як описував їх ал-Мас'уді: “В країні слов'ян є три храми. Перший з них у горах, про які філософи повідомляють, що вони є одними з найвищих у світі. Цей храм побудовано з каменю різних сортів і кольору. В ньому згори, з боку сонця були пророблені отвори, в які були вбудовані (?) якісь споруди (?), покладено коштовне каміння і накреслено знаки, які передбачали майбутнє. З висоти храму долинали звуки, що діяли на людей, котрі слухали їх.

Другий храм побудовано одним із царів слов'ян на Чорній Горі, яка була оточена водами різного смаку і кольору. В ньому стоїть великий ідол Сатурна і зображення мурашок, чорних граків (?), якихось абіссінців і негрів.

Третій храм з коралу (мармуру) зведені на горі, оточені затокою моря. У ньому величезний ідол із золота і коштовного каміння, навпроти нього – другий ідол в образі дівчини⁶. Детально проаналізувавши цей опис слов'янських язичницьких храмів, ал-Мас'уді, а також найновіші історичні, археологічні, природознавчі та етнографічні матеріали ще в кінці 70-х роках, ми зробили спробу підтвердити припущення Я.Ф. Головацького, А.С. Фомінцина та А.П. Ковалевського. Аналіз тексту дозволив зробити висновки про те, що все описане ал-Мас'уді має під собою реальну основу, тільки дуже узагальнену або, навпаки, конкретизовану, яка назагал не суперечить історичній правді⁷.

Для нас особливо цікавим є насамперед “другий храм”, який арабський мандрівник розмістив на Чорній Горі⁸. Якщо ототожнити “Чорну Гору” ал-Мас'уді з Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим “фантастичний” опис місця, де вона височить. В Українських Карпатах Чорногора – найбільш цікавий як у геологічному та ландшафтному, так і флористичному та зоологічному аспектах гірський масив загальною протяжністю близько 40 км. Найвищі точки Чорногірського хребта: Говерла (2058 м), Козміська (1575 м), Петрос (2022 м), Данциз (1822 м), Туркул (1935 м), Спиця (1866 м), Піп-Іван або Чорна Гора (2026 м). Тут беруть початок і найбільші водні артерії Карпат: на південних схилах Тиса, на північних – Прут. А взагалі Чорногора оточена водами Чорного, Білого Черемошу і Чорної, Білої Тиси, що і пояснює в описі ал-Мас'уді різницею кольорів води. Саме використання кольорів у географічних назвах було дуже розповсюджене у давнину і пов'язувалось із загальноприйнятою давньоіранською системою географічних координат: північ – чорний колір, південь – червоний, захід – білий і схід – зелений або голубий. Цей же гірський район Українських Карпат є ще і одним із найбагатших регіонів Європи на мінеральні і соляні джерела. Ось що писали, наприклад, російському цареві Івану Грозному його посли, які в 1558 р. верталися саме через ці місця з Царгорода до Москви: “Яко в державе пана Фуского... меж тех больших рек и гор стоит монастырь, зовомый Занов... В том же монастыре есть кладезь, а в нем вода сладка, что грушевый сок. Да есть и иные кладези, но вода в тех как уксус, а иные как кислые щи...”. Про це ж писав й ал-Бакуві: “В одній з гір є джерело, що називають медовим. Воду його змішують, як мед, з водою”⁹. Усього на Закарпатті нині відомо понад 300 мінеральних джерел, а в зоні Карпат – близько 650. Крім мінеральних, в регіоні Карпат знаходяться майже 800 соляних джерел, з яких добували здавна сіль способом виварки розсолу. Поряд з багатими покладами кам’яної солі в Верхньотисянській западині (Солотвино), які є найбільшими в Європі, вони були відомі всьому давньому світу¹⁰. Другий район соляних джерел – Покутські Карпати –

з півночі прилягає до Чорногори. Це район літописної “коломийської солі”, яка вперше згадується у 1242 р. як особиста власність галицьких князів. Дохід від неї йшов на утримання найманої військової дружини. Соляні джерела тут відомі в 40 пунктах¹¹. З численними мінералізованими, соляними джерелами Українських Карпат пов’язано і багато приток басейнів рік Тиси, Пруту і Черемошу з такими специфічними назвами, як “солоний” (3 рази), “солонець” (8), “саратина” (3), “слатина” (2), “квасний” (7), “буркут” (9), “галаш” (2), “ропінний” (2), “банський” (6) та інші¹². Всі ці факти в цілому і пояснюють у творі ал-Мас’уді різні “смакові” властивості води, що відомі і як “лікувальні”.

Таким чином, своєрідний опис місцезнаходження Чорної Гори ал-Мас’уді цілком підтверджується унікальними місцевими природно-географічними умовами Карпатської Чорногори. А її “антроповидність” взагалі вражаюча (рис. 1).

Висока й важкодоступна Чорногора здавна увійшла і в народну творчість. Народні пісні, легенди і казки Верховини повні згадок про Чорногору. Фантазія гуцулів населила тут кожний куточок міфічними істотами. Адже тут, як оповідають легенди з християнських часів, було “погане місце”, де жив “триюда (Арідник) – найголовніший Юда, Чорт”. Тут не раз герої гуцульських казок і вбивали “чорта, який жив на Чорній Горі”. З іншого боку, саме на Чорногорі народ в піснях і легендах завжди здійснював захоронення своїх улюблених народних героїв¹³. Все це є підтвердженням і культового значення Карпатської Чорногори. На жаль, легенди з більш давніх історичних часів не збереглися. Крім легенд про “ясноволосих воїнів – велетнів, які

поклонялись святому топору... Писаний камінь, то могила їх короля... Історія про них написана старими літерами та реваншами на скелях Чорногори” (за Станіславом Вінцензом).

В описі ал-Мас’уді не говориться про “Храм на Чорній Горі”, як про якусь кам’яну чи дерев’яну споруду, що відповідає історико-археологічним даним. Цікавим є в “храмі” і великий ідол Сатурна. Арабські астрономи вважали, що північні народи знаходяться під впливом саме цієї планети. За Птолемеєм, у кельтів одним з головних богів був Юпітер, а у фракійців (Карпато-Дунайські землі) – Сатурн. Полісемантичний слов’янський Зброзький ідол (за Г. Марченком) уособлював як Сатурна (верховний “підземний бог” – Чорнобог), так і Юпітера (верховний “небесний бог”)¹⁴. Сатурн-Чорнобог первісно був батьком Юпітера, який згодом став батьком багатьох богів і людей. Взагалі, Сатурн у давній міфології – бог хліборобства та засівів, що

Рис. 1
**Розміщення Чорногори у системі
карпатських хребтів**

усоблюється з “підземним царством – чорною землею і ріллею”. У зв’язку з цим цікавим є і сам вигляд ідола Сатурна – “старця” з палицею, якою він “приводить в рух кістки мертвих з могил”. Значний інтерес викликає і факт наявності в описі ал-Мас’уді довкола ідола “зображенъ мурашок, чорних граків (воронів), якихось абіссінців і негрів”. Під правою ногою – мурашки, під лівою – птахи і люди. Вони, очевидно, вказують на присутність тут або скульптурних, або графічних зображень окремих тотемів (племінних, родових богів). Привертає увагу “чорний грак (ворон)”, можливо, “чорна галка”, яка з давніх часів пов’язана з геральдикою Галицької землі. Стосовно мурашки треба сказати, що це одна з найдавніших істот, яка нині існує на землі. Їй уже сотні мільйонів років. Багато легенд свідчать про культ мурашки в давнину, що робить вірогідним припущення про її тотемне значення для якоїсь групи слов’янського населення (Марамуреш).

Загалом, описаний ал-Мас’уді язичницький храм на Чорній Горі не суперечить вигляду слов’янських святилищ, відомих, як за іншими писемними даними, так і за археологічними джерелами. Це було спеціально відведене місце (часто в неприступних, високих місцях), обмежене дерев’яно-земляною стіною. Посередині такого майданчика стояв великий дерев’яний (кам’яний) ідол, навколо якого розміщувалися менші племінні (родові) боги-тотеми¹⁵. Поряд або поблизу був і жрецький житлово-господарський комплекс.

Кому ж належав цей слов’янський язичницький храм, що знаходився у серці Карпат? Історичний матеріал дозволяє віднести його до літописних хорватів, які були найдавнішими мешканцями по обидві сторони Карпатських гір.

До вивчення історії Карпат зверталося багато європейських дослідників. Особливу увагу їм приділили історики, етнографи, антропологи і лінгвісти XIX ст. Зокрема, П. Шафарик, М. Барсов, І. Шараневич, Д. Зубрицький, О. Партицький, І. Піч, І. Філевич, Н. Срезневський, Е. Кунік, Л. Майков, І. Рачкі, О. Шахматов. Більшість з них уже тоді вважали територію Карпат (Прикарпаття) прабатьківщиною слов’ян, де згодом почалися і процеси становлення першої слов’янської державності¹⁶. У ХХ ст. нове покоління дослідників, зокрема Л. Нідерле, М. Грушевський, М. Кордуба, П. Грицак, Я. Пастернак, І. Крип’якевич, В. Пащuto, А. Насонов, В. Королюк, М. Котляр, Я. Ісаєвич, П. Толочко, В. Баран, В. Седов, Б. Тимощук, продовжили вивчення окремих питань історії та археології слов’ян Прикарпаття¹⁷. Ось їх лише коротка історія. Доведено, що саме на Прикарпатті (Подністров’ї) сформувалася найраніша слов’янська, празько-корчацька культура (V – VII ст., склавіни). Вже до кінця VII ст. вона поширилася на Верхнє і Середнє Подунав’я, Верхнє Повісляння, Західнє Побужжя, Подніпров’я тощо. У VII ст. на Прикарпатті і на Волині сформувався Дулібський політичний союз, у якому здійснювався процес становлення перших великих слов’янських племінних утворень (на Прикарпатті – хорватів, а на Волині – бужан-волинян). Після дулібо-аварських війн і поразки в них дулібів, другим політичним центром східних слов’ян стають згодом поляни Подніпров’я. З VII ст. продовжується “велике переселення слов’ян”, зокрема на Балкани. Склавіно-антські племена на нових землях зберегли свої старі племінні східнослов’янські назви. Це стосується хорватів, сербів, захлумів, дреговичів та інших. А згодом в них також розпочалися свої внутрішні державотворчі процеси, які привели до створення окремих південнослов’янських держав. У IX ст. Подніпровський (полянський) політичний центр був очолений варязькою династією Рюриковичів, які й завершили його остаточне державне оформлення – створення Києво-руської держави. У кінці IX – на початку X ст. літописні хорвати, як й інші сусідні східнослов’янські племена, були включені в зону впливів

Київської Русі. Але в середині – другій половині Х ст. у результаті внутрішнього одержавлення на хорватських землях виникає “Велика Біла нехрещена Хорватія”, на волинських (?) – “Велика Біла нехрещена Сербія” (за Костянтином Багрянородним). Вони були “білими” – західними щодо Константинополя і “нехрещеними”, на відміну від балканських хрещених Хорватії і Сербії. У результаті русько-хорватської війни 992 – 993 рр. (за Володимира Святославича) хорвати втратили автономію і були приєднані до Київської Русі. Згодом, у другій половині XI ст., на хорватських землях відновлюються процеси внутрішнього одержавлення. Було створено три удільні князівства (Ростиславичами): Перемишльське, Звенигородське і Теребовлянське, які в середині XII ст. об’єдналися в єдине Галицьке князівство зі столицею в старому хорватському центрі Галичі. На початку XIII ст. воно стало основою Галицько-Волинської держави.

А що кажуть про самих хорватів писемні джерела? Античні письменники знали племена “хороуатос” і “сербой” уже в перші століття нашої ери. Костянтин Багрянородний (Х ст.) писав: “...хорвати, які нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, які називаються “білими” і які зараз живуть по той бік Туркії (угрів), біля Франгії і є сусідами слов’ян – нехрещених сербів. Ім’я хорвати на слов’янській мові означає “мешканці (володарі) великої країни...”. Вона лежить далеко від моря. Шлях від тих місць до моря займає 30 днів. А море, яке вони досягають через 30 днів, називається Чорним...”. В іншому місці він додає: “Хорвати жили в ті часи за Багіварією... один з родів, відокремившись від них, а саме – п’ять братів: Клука, Ловел, Косенцис, Мухло, Хорват і дві сестри: Туга і Вуга – разом з їх народом прийшли в Далмацію... Інші хорвати залишились... вони підвладні Оттону і є нехристями (поганами), вступаючи в сімейні зв’язки і дружні відносини з турками (уграми)”¹⁸. Багрянородний повідомляє, що в Далмацію разом з хорватами прийшли також серби, захлуми, тервунюти, каналіти, погани. Він далі роз’яснює, що зокрема “погани”, які у слов’янській мові означають “нехристі” або “орендани”, або “неретвани” (від р. Неретви), походять від “nehrešćenih srbi”. “Захлуми” у слов’янській мові означають “ті, що живуть за холмом... їх рід прибув від нехрещених поселенців з р. Вісли... Їх ще називають лігіками”¹⁹. Ці “загоряни” (захлуми, лічіками) були західними сусідами хорватів Прикарпаття. Про існування Великої Хорватії згадують і деякі арабські джерела IX – X ст., називаючи її “Великою слов’янською імперією”. Зокрема, Ібн Русте, Гардізі, ал-Марвазі, доповнюючи один одного, характеризують цю велику державу, яка об’єднана довкола міста-столиці Джарват (Хордаб, Хардат) – Хорват і розміщена на захід від Київської Русі. Ал-Мас’уді розміщував хорватів між моравами і віслянами²⁰. Знав хорватів і давньоруський літописець. Вони вперше згадуються у недатованій частині “Повісті минулих літ”. Літописець писав: “И живеху в мире, поляне и древляны, и север, и родимичи, и вятичи, и хорваты...”²¹. У складі цього союзу племінних утворень хорвати брали участь у військовому поході князя Олега на Візантію в 907 р. А саме: “Иде Олег на греки..., поя же множество варяг и словен, и чудь, и кривичи, и мерю, и деревляне, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверцы...”²². Востаннє хорвати згадуються в 992 р. у зв’язку з походом на них Володимира: “Иде (Володимир) на хорваты... Пришедши бо ему с войны хорватския...”²³. Після русько-хорватської війни ім’я “хорвати” у літописі більше не трапляється, натомість вживается назва “галичани” (від міста Галича).

Археологічно поки що дуже важко вловити племінні межі Великої Хорватії, яка, без сумніву, була пов’язана з передкарпатськими землями. Таким чином, “другий” слов’янський храм ал-Мас’уді, очевидно, відігравав роль центрального святилища

хорватського племінного об'єднання, яке існувало на великій території Прикарпаття (північного і південного), і “функціонував” до XII ст. на Чорній Горі (г. Піп Іван).

Для розуміння реальності існування, ролі і значення язичницького храму літописних хорватів, треба розглянути й інші два храми ал-Мас'уді.

З опису випливає, що перший храм був у районі високих гір. Він являв собою складну кам'яну споруду. В описі подано навіть окремі деталі його конструкції – отвори (вікна) з боку сонця. Стіни храму, очевидно, були розписані – “покриті знаками, які передбачали майбутнє”. На храмі були встановлені інструменти, які звучали і своїм звучанням “діяли на людей, що їх слухали”. Можливо, на зразок дзвонів. Загалом, цей храм дуже своєрідний, порівняно з двома іншими. У ньому немає ідола, або, точніше, не згадується про нього. І становить він справжню культову будівлю зі складними конструктивними деталями і звуковим оформленням. Усім цим він дуже близький до ранньохристиянських храмів-базилік, що дає можливість відносити його до слов'янського населення Балкан, яке перебувало у найближчих стосунках з Візантією і Римом. До того ж слов'яни на Балканах, на відміну від своїх північних братів (на прабатьківських землях), були під значним впливом давнього автохтонного населення, що позначилося як на їх матеріальній культурі, так і на антропологічних даних. Сама християнська релігія, яка з початку VI ст. отримала право вільного розвитку, мала тут, на Балканах, давнє поширення. Це підтверджують знахідки ранньохристиянських базилік у балканських містах V – VI ст., предмети побуту з християнською символікою і поховання, здійснені за християнським обрядом²⁴. Все це не могло не позначитися на язичницькій релігії слов'ян, які прийшли у VI – VII ст. на Балкани. Вони ж прийняли християнську релігію вже в кінці VIII – IX ст. Таким чином, перший слов'янський храм в описі ал-Мас'уді повністю відображає ту складну ситуацію контакту слов'янського населення і місцевого, автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу і християнського.

Третій слов'янський язичницький храм, як описував його ал-Мас'уді, стояв на горі, оточені й “затокою моря”. Найбільш вірогідно, що це був острів у Балтійському морі – “Венедській затоці”, як його часто називали античні історики (а Карпати тоді називали “Венедськими горами”). Цікаво те, що якраз для цього району був характерний звичай розміщувати свої культові місця на островах. Згадаймо хоч би всім відоме святилище Святовита поморських слов'ян на о. Руян (Рюген)²⁵.

Про третій храм мовиться в описі ал-Мас'уді як про споруду з “коралу (мармуру)”. Усередині, під великим куполом, стояли один навпроти другого два ідоли. Один з них в “образі дівчини”. Це ще раз підтверджує наші міркування про його прибалтійське походження. Адже саме тут, як ніде, набув значного поширення культ жіночої богині.

Таким чином, третій слов'янський храм був, найвірогідніше, у районі побережжя Балтійського моря, зокрема в межиріччі Нижньої Ельби і Нижнього Одера. Найдавніші слов'янські пам'ятки тут належать до кінця VI – початку VII ст. Ця територія незадовго до появи на ній слов'ян була покинута давньогерманськими племенами. А невелика частина їх, що залишилась, вступила в контакт зі слов'янами. Ці взаємини археологи дуже добре простежують у матеріальній культурі суківського (VII ст.) і фельдбергського (VIII – X ст.) типів. У Польському Помор'ї – це слов'янські пам'ятки дзедзицької (VI ст.) і Галаниської (VII – VIII ст.) культур²⁶.

Така своєрідна історична ситуація у цьому регіоні побережжя Балтійського моря, очевидно, вплинула не тільки на матеріальну культуру, але й на пов'язане з нею духовне життя населення. Можливо, що цей контакт прийшлого слов'янського і

місцевого давньогерманського населення і став причиною виникнення двохідольного слов'янського храму. Це пояснює наявність у слов'янському храмі жінки-богині, вірогідно, давньогерманського походження. Адже для слов'ян жіночі божества майже невідомі, а в давніх германців племінні божества в переважній більшості були жіночого роду. Наприклад, Танфала, Бодугенна, Нертус – покровителька союзу семи племен Ютландського півострова, святилище якої було на одному з островів Балтійського моря, тощо.

У творі ал-Мас'уді доречно відзначити дуже строгу й логічну історико-географічну послідовність у розміщенні язичницьких храмів слов'ян (південних, східних, західних). Так, спочатку він описав два храми у районі гір, а потім – третій храм, “оточений затокою моря”. Арабський письменник веде нас (або показує свій шлях мандрівки) від близького для нього півдня – гористих Балкан, потім піднімається до Карпат і закінчує описом крайнього, північного (балтійського) храму. Тут також слід звернути увагу на те, що перший і третій храми стояли на землях, заселених слов'янами пізніше – в VI – VII ст., де вони вступили в контакт з культурою місцевого населення. Відомий російський історик-славіст В.Д. Королюк характеризував Балкани як “Південну контактну зону”, а Балтійське Помор’я – як “Північну контактну зону” на основі тих складних взаємовпливів слов'янського населення і місцевого, автохтонного²⁷. Це і стало, очевидно, причиною своєрідності храмів слов'ян цих регіонів. Другий храм, що був зведений на споконвічних слов'янських землях Прикарпаття, де дослідники навіть вбачають праобразів їхніх аналогів, являє собою типове слов'янське святилище.

Уже кілька століть Чорногора є для природознавців різних профілів і різних країн цікавим науковим прородничим об'єктом. У 1985 р. вона стала вперше й історико-археологічним об'єктом наших досліджень. З 2002 р. тут почне працювати Карпатський загін Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету. Давні дороги, які ведуть на Балкани і до Альп, в степову Україну і Волощину, таємничі печери і скелі вкриті знаками – рунами, рештки прадавніх садиб та жителів горян, руїни фортець, замків, монастирів та святилищ, місця добування солі, заліза, міді і золота, могили воїнів предвічних і могили воїнів УПА, всі ці пам'ятки історії Карпат стануть предметом пошуку і дослідження студентів-істориків.

¹ Томенчук Б.П. Чорногора в історії давніх слов'ян // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99 – 102.

² Коновалова И.Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С. 220 – 222; Ал-Мас'уді (Абу-ль-Хасан-аль-ібн-Хусейн Мас'уді) було написано багато творів, які, на жаль, не збереглися. Серед них “Хроніка” (Ахбараззаман) в 30 томах та “Середня книга” (ал-Кітаб-ал-аусат). Їх скорочений варіант і є змістом твору “Промивальні золота і рудники коштовних металів”. Це була справжня енциклопедія для Х ст. в арабському світі. Незадовго до смерті (956 р.) ал-Мас'уді написав ще один твір – “Книга перестороги і перегляду”, в якому робить додатки до своїх попередніх творів і висновків.

³ Слов'янські язичницькі храми відомі як за писемними даними, так і за археологічними джерелами. Зокрема, їх описи містять “Житіє Оттона, єпископа Бамберзького” Герборда, “Слов'янська хроніка” Гельмольда, “Діяння священиків Гамбурзької церкви” Адама Бременського, “Хроніка” Тітмара Мерзебурзького, “Похвала князю Володимиру” Якова Мніха, ісландська сага Одда Снорассона. На жаль, поки що не знайдено жодного з цих літописних храмових святилищ у слов'ян. Все ж, археологічно засвідчено наявність таких

“храмів ідолъських” в інших місцях. Зокрема, в західно-слов’янських землях, на Замковій горі поблизу Фельдбергу (Шлосберг), на поселенні Гросс Раден поблизу Мекленбурга, на укріпленному поселенні поблизу Пархіму, на о. Рюген у Ральсвіку, на городищі у Воліні, на городищі в Старіграді (Ольденбурзі). На західноукраїнських землях це в ур. Турецька Криниця біля с. Зелена Липа Чернівецької області, на городищі біля с. Рудники Івано-Франківської області, в ур. Труфанова Криниця біля с. Галиця Чернівецької області. Окремо слід відзначити Звенигородське святилище на Збручі в Тернопільській області. [Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI – XIII вв. // Российская археология. – М., 1992. – № 4; Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993; Мисько Ю. Язичницькі храми західних і східних слов’ян: спроба порівняльного аналізу (на археологічному матеріалі) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2001. – Т. I. – С. 182 – 201.]

⁴ Головацький Я. Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь. – Московитянин, 1841. – Ч. 6. – Кн. 2. – С. 213 – 232; Кн. 12. – С. 457 – 467. Фомицyn A.C. Божества древних славян. – СПб, 1884. – С. 28.

⁵ Ковалевский А.П. Аль Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 80 – 84; Бейлис В.М. К оценке сведений арабских авторов о религии древних словян и русов // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1974. – С. 72 – 82.

⁶ Ковалевский А.П. Аль Масуди о славянских языческих храмах... – С. 80 – 84. Його “переклад”, зі значними пропусками тих надто “казкових деталей” є яскравою ілюстрацією до вищезазначененої характеристики істориків-традиціоналістів. Набагато детальнішим і просто точнішим є “дещо застарілій” переклад А.Я.Гаркави (“Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с половины V в. до конца X в.). – СПб, 1870. – С. 139 – 140): “В слов’янських краях були будівлі, які встановувались ними. Між іншими, була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з високих гір світу. Про цю будівлю існує оповідання, де говориться про якість її побудови та про розміщення в ній різного каміння як по виду, так і по кольору, про отвори, які знаходяться в її верхній частині, про те, що побудовано в цих отворах для спостереження над сходом сонця, про встановлені там дорогоцінні камені і відзначено знаки, які вказуть на майбутні події і застерігають від їх здійснення, про те, що з верхньої частини будівлі лунають звуки, і про те, як вони впливають на тих, хто їх слухає. Друга будівля була споруджена одним з царів на Чорній Горі. Її оточують чудесні води різного кольору і різного смаку, відомі своєю лікувальною властивістю. В ньому знаходився великий ідол в образі людини (Сатурна), представленої у вигляді старця з палицею в руках, якою він рухав кістки мертвих з могили. Під правою його ногою знаходились зображення різних мурах, під лівою – дуже чорних воронів, чорних крил (нерозбірливо) й інших, а також зображення дивних хабашців і занжіців. Ще одна будівля була на горі, оточена морською затокою та побудована з червоного коралу і зеленого смарагду. Всередині знаходився великий купол, під яким стояв ідол, члени якого були зроблені з дорогоцінного каміння чотирьох сортів: зеленого хризаліта, червоного яхонта, жовтого сердоліка, білого хрусталя. Голова його була виготовлена з червоного золота. Навпроти нього знаходився інший ідол в образі дівчини, яка приносить йому жертви і просо (?). Цю будівлю приписують якомусь мудрецю, який жив у давні часи. В попередніх книгах ми вже писали про його діла в слов’янських землях. Про його ворожіння та мудрість, якими він заполонив їх серця, оволодів їх душами і думками, не зважаючи на грубість життя слов’ян і їх природніх якостей. Бог же є володарем милостей...”.

⁷ Томенчук Б.П. К вопросу о славянских языческих храмах Аль Масуди // Виступ на науковій археологічній конференції молодих вчених України. – К., 1980; Томенчук Б.П. Чорногора в історії давніх слов’ян // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99 – 102. Науковий

аналіз та інтерпретація повідомлення ал-Мас'уді, зроблені нами, високо оцінів у 1979 р. В.Д. Королюк (Інститут слов'янознавства АН СРСР, м. Москва) та Б.В. Сапунов (Ленінградський Державний Ермітаж) у 1983 р. Наші висновки були підтримані і відомим краєзнавцем, археологом з Делятинщини Михайлom Клапчуком. Все ж, на відміну від нас, він ототожнив Чорну Гору Аль Масуді з г. Страгора. Згодом Степан Пушик виступив зі своєю версією, що це окремий язичницький комплекс, куди входить Страгора-Боба, Марин Кут, Богова Криниця, Любіжня, Бзовач, Татарна, Перемиський. Зараз існує ще одна версія, запропонована Геннадієм Марченком, згідно з якою Чорногірське святилище Аль Масуді пов'язане з “Вижницькою скельною обсерваторією” (с. Багна), відкритою спільно з автором у 1986 р. в Буковинських Карпатах. Ми й далі дотримуємся думки про “храм” на г. Піп-Іван (Чорна гора).

⁸ Люди з давніх часів поклонялись горам, культ яких має багатотисячну історію. Гори завжди викликали в суевірних страхів і пошану. Там завжди вбачали наявність священного місця, де живуть вищі боги, які керують нижчими, меншими. В давнину на вершинах гір споруджувались храми, кумирні і вівтарі, звідки, як вважалось, молитва була найближчою до богів всемогутнього неба. Вже з неолітичної доби відомі зображення “світової гори”, яка знаходилась в центрі Всесвіту. В міфології народів Східної і Центральної Азії це міфічна гора Меру, яка розміщена десь в Гімалаях. З кожної з її сторін стикаються чотири світові ріки. В іранській міфології це світова гора Таера [Харбуз]. В алтайській міфології це гора Сумеру (Алтин-ту, Ак-тощон Алтай-сіни). Давня китайська міфологія знала міфічну світову гору Куньлунь, з якої стикаються світові ріки п'яти кольорів. В грецькій міфології це гора Олімп, де жили боги, які перемогли титанів (велетів). Згідно мусульманського світосприйняття, Аллах створив космічну гору Каф, всередині якої знаходиться і світ людей. В стародавніх євреїв була гора Сінай, де Бог дав Мойсею скрижалі з 10 заповідями. Відома і біблійна світова гора, яка знаходилась в центрі Всесвіту, де розміщувався райський сад з чудесним деревом посередині. Сама гора була оточена чотирма ріками, які символізували світовий океан. З Біблії відомо і про святу гору Сіон, де розміщувався Єрусалимський храм. Згадаймо також і про нагірну проповідь Ісуса – моральний кодекс християнства, та про його розп’яття на Голгофі. В слов'янській міфології це Ліси, Чортові, Бісові гори, які потім ставали Святыми горами. І цей перелік можна ще довго продовжувати. Кожен народ знав міфічні світові гори і реальні гірські вершини, які були ними обожнені. Якщо не було природних гір, то будувались рукотворні піраміди і кургани.

⁹ Цит. за О. Овчинніковим. Див.: Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – № 1. – С. 159; Торохтин М.Д. Природные лечебные факторы Закарпатья // Карпатские заповедники. – Ужгород, 1966. – С. 195.

¹⁰ Jodłowski A. Technika produkcji soli na terenie Europy w pradziejach i we wczesnezmieśredniowieczu. Muzeum iup krakowskich. – Weliczka, 1976. – S. 39 – 47.

¹¹ Томенчук Б., Клапчук М., Арсенич П. Разведки на юго-западном пограничье Руси // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 413 – 414; Томенчук Б. Разведки в Северном Прикарпатье // Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С. 326 – 327.

¹² Див.: Словник гідронімів України. – К., 1979. – 777 с.

¹³ Слід згадати лише таких дослідників карпатського фольклору, як В. Шухевич, І. Шнайдер, Р. Кайдль, Я. Головацький, С. Вінценз, В. Гнатюк тощо. Серед сучасних необхідно відзначити Степана Пушика, який плідно працює над вивченням міфології населення Карпат (“Бусова книга”. Нові розділи // Перевал. – Івано-Франківськ, 2001. – № 1 – 2. – С. 254 – 298).

¹⁴ Геннадій (Марченко Г.Ю.). Гармонія Космосу. Історія доелліністичної наукової астрономії. Космогенічний світогляд ойкумені // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 46.

¹⁵ Рusanova I.P., Timoshuk B.A. Языческие святилища древних славян. – M., 1993; Timoshuk B. Язичницькі святилища Галицької Русі // Історико-філологічний вісник

Українського інституту. – М., 1997. – Т. I. – С. 176 – 181.

¹⁶ Ідзьо В.С. Вчені XIX століття про етногенез Галицької Русі (до питання локалізації Прикарпатських хорватів) // Історико-філологічний вісник Українського інституту. – М., 1997. – Т. I. – С. 163 – 176.

¹⁷ Тимощук Б.О. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип.6; Баран В.Д. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – Вип. I. – С. 25 – 43; Томенчук Б. Галич в державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 107 – 139; Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей. – Львів, 1993; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи. – С. 152 – 162; Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці, 1997. – 140 с.

¹⁸ Багрянородний К. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 53, 113 – 115, 131 – 135, 141. Відносно етимології етноніма “хорвати” існує думка і про його іранське походження та, звичайно, пов’язується у літературі з назвою Карпатських гір. Є також спроби виводити його з іранського “хрват” – “страж”. Деякі дослідники виводять ім’я “хорват” із “серба” – корінь “серв” – “страж”, “пастух” і “хавр” – страж. З допомогою тюркської мови “хорват” пояснюють як “чорні слов’яни”, від “хара”, “кара” – темний, чорний і “вент” – слов’янин. Є багато інших гіпотез. В останній час Б. Тимощук висловився за те, що “хорвати” одержали своє ім’я від бога сонця – “Хора”, якому вони поклонялися (Тимощук Б. Східні слов’яни VII – X ст. Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 15).

¹⁹ Багрянородний К. Об управлении империей. – С. 141 – 153.

²⁰ Ковалевский А.П. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным Аль Масуди // Вопросы истории и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 70 – 74; Пыцишин М., Овчинников О. Міф про Дулібський союз // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. VII. – С. 129; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи. – С. 152 – 162.

²¹ Повесть временных лет. – М. – Л., 1950. – С. 14.

²² Там само. – С. 23.

²³ Там само. – С. 84.

²⁴ Kurnatowska Z. Slowiańsczyzna poludniowa. – Wroclaw – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – 1977. – S. 42 – 44.

²⁵ Herrman J. Arkona auf Rügen. Tempelburß und politisches Zentrum der Ranan vow. 9. bis 12. Ih Ergebnisse der archfölogischen Ausgrabungen. 1969 – 1971 // ZFA. – 1974. – Bd. 8.

²⁶ Баран В.Д. Давні слов’яни // Україна крізь віки. – Т. 3. – К., 1998. – С. 73 – 78; Рusanova И.П. Славянские древности VI – VII вв. – М., 1976. – С. 137 – 161; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 140.

²⁷ Королюк В.Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян // Славяно-германские отношения. – М., 1964; Його ж. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 7 – 10.